

مجموعه شاه ولی؛ یادگار ماندگار شهر تفت

محمدرضا نقصان محمدی^۱

استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد

محسن دهقانی تفتی^۲

کلیدواژگان: مجموعه شاه ولی تفت، معماری، مکان، زمان.

چکیده

هدف این مقاله، دستیابی به راز و رمز ماندگاری مجموعه شاه ولی، میراث معماری شهر تفت است، تا به طور عام امکان بررسی ماندگاری سکونتگاه‌ها، مجتمع‌های زیستی، و مجموعه‌های شهری با توجه به ماهیت لایه‌های تشکیل‌دهنده مکان (روح مکان) به فراخور زمان فراهم آید. بر این اساس ابتدا به سیر تحولات تاریخی مجموعه شاه ولی و سپس به تحلیل لایه‌های مکان در شهر تفت و میزان انطباق و بازخورد آن با این مجموعه پرداخته می‌شود. در بررسی تاریخی مجموعه شاه ولی، سیر تکامل و تغییر و تحولات کالبدی این مجموعه، با توجه به زمان و در ارتباط متقابل با تکامل شهر تفت بیان می‌شود. در تحلیل مکان، میزان انطباق و برهم‌کنش مجموعه شاه ولی در سه حوزه مرئی و ظاهر (جسم)، تصورات ذهنی (روان)، و نامحسوس و متافیزیک (روح) در سه مقیاس شهر، مجموعه شهری، و دانه شهری (با تأکید بر مقیاس میانی) با لایه‌های تشکیل‌دهنده مکان در شهر تفت مطرح می‌شود. به نظر می‌رسد مجموعه ماندگار شاه ولی را بتوان در گذر زمان و با

توجه به ویژگی‌های مکان در حوزه‌های ظاهر، تصورات ذهنی روانی، و باطن در حیطه آداب و رسوم و ارزش‌های متعالی شهر تفت، محیطی مرتبه‌مند و پاسخ‌ده به ابعاد گوناگون نیازهای انسان دانست.

مقدمه

بشر در طول تاریخ با نوعی جاذبه و کشش درونی در راه رسیدن به معنا و مفهوم کلماتی چون ماندگاری و جاودانگی قدم برداشته است. معماری نیز به مثابه یکی از دست‌ساخت‌های بشر - که تبلور و تظاهر عینی نیازهای انسان در مراتب متفاوت است - از این قاعده مستثنی نیست و همواره تولید آثار معماری‌ای که بتواند در ادوار مختلف زمانی به صورت پویا ادامه حیات دهد (انعطاف‌پذیر در برابر زمان)، از مسائل قابل تأمل پیش روی معماران بوده است.

تحلیل و پژوهش درباره موضوع ماندگاری مستلزم دو گونه مطالعات هم‌زمانی و در زمانی است.^۳ در پژوهش حاضر نیز بر اساس منابع کتابخانه‌ای و اسناد موجود و مکتوب تاریخی، در چارچوب

1. Mohammadi@yazduni.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه علم و صنعت ایران؛ Mohsen_dehghani@arch.iust.ac.ir

۳. زهرا اهری، مکتب اصفهان در شهرسازی، ص ۱۸.

پرسش‌های پژوهش

۱. مجموعه شاه ولی چگونه و به چه دلایلی در طول زمان ماندگار شده است؟
۲. راز و رمز ماندگاری مجموعه شاه ولی چیست؟
۳. آثار معماری، مجموعه‌های شهری، و مجتمع‌های زیستی چگونه واجد صفت ماندگاری می‌شوند؟

هم‌زمانی، به طور علمی به مطالعه سیر تحولات تاریخی قلب تپنده شهر تفت، (مجموعه شهری شاه ولی) از ابتدای پایه‌ریزی آن در دوره تیموری تا عصر حاضر، پرداخته شده است و مطالعه صرف تاریخی مبنای کار قرار نگرفته و تبیین مطالب تاریخی برای روشن شدن وضعیت حال و سیر تحولات تاریخی گذشته به منظور نیل علل و اسباب ماندگاری این مجموعه شهری است. در مطالعه در زمانی به تشریح این اثر معماری در ساختار فضایی و شکل مصنوع (زبان معماری) پرداخته شده است. البته این به معنای باز ایستادن زمان از جریان نیست. به بیانی دیگر در مطالعه در زمانی زبان معماری و در مطالعه هم‌زمانی اثر معماری در چگونگی جایگاه آن در شهر، در طول زمان ارزیابی می‌شود.

ابعاد و وجوه ماندگاری و به یادگار ماندن

در یک طبقه‌بندی ساده، مجموعه تعاملات انسان در چهار حوزه روابط انسان با خدا، خود، انسان‌ها، و طبیعت خلاصه می‌شود. رابطه انسان با طبیعت و انسان‌ها متأثر از تحولات زمانی است، از این رو بیشترین مباحث، مربوط به چگونگی رابطه ابدیت و تغییر در حوزه روابط انسان‌ها و طبیعت است. در صورتی که روابط انسان در دو حوزه نخست نیز به نوعی در تحولات عصرها و گذر ایام دچار تغییر شود، آن دو حوزه نیز مشمول این مباحث می‌شود.^۴ برخورد انسان‌ها با آثار معماری، بخشی از طبیعت در ارتباط با انسان است و مرور زمان سبب حذف یا تغییر و تحولات آن می‌شود و ماندگاری زمانی مفهوم پیدا می‌کند که آثار معماری با زمان پیوسته در حال حرکت و تغییر همراه شود و به انواع نیازها به فراخور زمان، پاسخی متناسب، راهگشا، و منطقی دهد.

در بررسی ماندگاری، رجوع به منبعی چون قرآن کریم - که جزء عظیمی از باور مسلمانان است - موضوع را ملموس‌تر می‌کند. اساسی‌ترین رمز مانایی قرآن در بستر غنی زمان، ژرفای نامحدود آن معرفی شده است.^۵ پیامبر اسلام در این زمینه چنین می‌فرماید: «برای قرآن ظاهری است و باطن، و برای باطن آن باطن دیگر تا هفت بطن».^۶ علامه طباطبایی در تعریف ظاهر و بطن چنین می‌گوید: «ظاهر همان معنایی ظاهری و ابتدایی است و بطن معنای نهفته در زیر ظاهر، چه آن معنا یکی باشد یا بیشتر...»^۷ برخورداری آیات قرآن از بطون موجب ماندگاری آن شده است. این رویکرد در مانایی آثار معماری و مجموعه‌های شهری واقع در بستر متحول شهر، قابل تأمل است. به تعبیری

۴. عبدالکریم بهجت‌پور، تفسیر موضوعی قرآن، ص ۴۲ و ۴۳.
 ۵. همان، ص ۶۱
 ۶. «ان القرآن ظهراً و بطناً و لبطنه بطنی الی سبعة البطن»، جامع‌الاسرار و منبع‌الانوار، ص ۱۰۴، ۵۳۰، و ۶۱۰
 ۷. نک: محمدحسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۷۴.

۱۰. کریستیان نوربرگ شولتز، مفهوم سکونت، ص ۱۸.

۱۱. محمدیوسف کیانی، تاریخ هنر

معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۶۵.

۱۲. تفت به علت ویژگی‌های

طبیعی، ساختاری، و فعالیتی

با عنوان «روستا شهر» و مفهوم

rurban همخوانی بیشتری دارد.

این واژه ترکیبی از rural و urban

به معنای روستا - شهر است؛ در

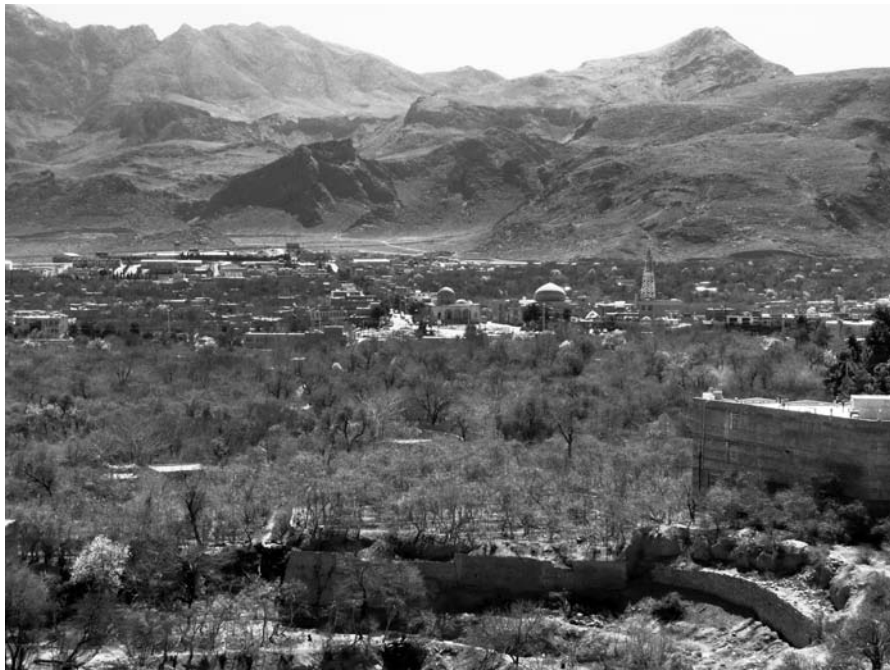
این نوشتار با مسامحه از عنوان

شهر تفت استفاده شده است.

ت ۱. دورنمایی از شهر تفت و

موقعیت قرارگیری مجموعه شاه

ولی در آن.

تعریف ۳. زمینه: رفتار و چگونگی مداخله انسان در بستر و به بیان دیگر چگونگی به فعلیت رساندن بستر در جهت رفع نیازهای یک سکونتگاه. یعنی زمینه را می‌توان انسانی‌شده بستر نیز قلمداد کرد. از این‌رو زمینه دارای وجوه کالبدی و غیر کالبدی است.

شهر تفت^{۱۲}

ماهیت لایه‌های تشکیل‌دهنده سکونتگاه‌ها در گذشته عمدتاً مشابه است، اما شیوه برهم‌کنش لایه‌ها بر یکدیگر و نمود ظاهری آن‌ها در موقعیت‌های مختلف مکانی متفاوت بوده است. ژئومورفولوژی، اقلیم، آب، کشتزارها و باغ‌ها، سکونت، و ارتباطات، لایه‌های اصلی تشکیل‌دهنده شهر تفت در مقیاس مکان آن هستند.

ساختار دلتایی دره‌ای بستر تفت و نیز حالت سنگی صخره‌ای دامنه‌ها و حالت آبرفتی در نقاط پایینی دره، اقلیم گرم و خشک در محیط کوهپایه‌ای، قنوات جاری در شهر، توزیع باغ‌ها و

آثار معماری و مجموعه‌های شهری دارای دو حیات مادی (ظهر) و معنوی (بطن) هستند و ماندگاری^۸ در گروهی حفظ ساختار و کارکرد مجموعه و به یادگار ماندن^۹ در قبال برقرار شدن رابطه ذهنی، عاطفی، و زیرساختی با شهر در ادوار زمانی است. با این سازگاری‌یافتگی در بستر زمان، مجموعه شهری یا اثر معماری فراتر از زمان و مکان جلوه می‌کند و حیات آن تداوم می‌یابد.

راز ماندگاری مجتمع‌های زیستی و سکونتگاه‌های شهری

راز ماندگاری مجتمع‌های زیستی و سکونتگاه‌های شهری را باید در وجوه غیرعینی و ابعاد غیر کالبدی آن‌ها جستجو کرد. در مقام تشبیه، زیستگاه‌های انسانی را می‌توان متشکل از لایه‌هایی دانست که موجودیت هر یک از آن‌ها حاصل برهم‌کنش دو موضوع بضاعت‌های محیطی و نیازهای انسانی بوده است و استمرار حیات یک سکونتگاه، به گونه‌ای که متضمن مفاهیمی چون پایداری و ماندگاری باشد، به میزان هم‌پوشانی و سازگاری لایه‌های یادشده بستگی داشته است. از این‌رو بررسی نسبت دو مفهوم زمینه و بستر در مجتمع‌های زیستی می‌تواند، درک لایه‌های تشکیل‌دهنده و درجه انطباق آن‌ها را با هدف تبیین مستندات و شواهد ماندگاری شهر تفت در سه مقیاس شهر، مجموعه شهری، و دانه شهری با تأکید بر مقیاس میانی، به دست دهد.

تعریف ۱. مجموعه شهری: جمع متنوعی از ابنیه عام‌المنفعه است که با شرکت در زندگی روزمره مردم، تجلی ارزش‌های مشاع‌شان می‌شود.^{۱۰} «پیدایش این‌گونه مجموعه‌ها، با ایجاد یک آرامگاه ساده یا مکان مذهبی سیاسی شروع می‌شود و در طول زمان بناهای دیگر بدان اضافه می‌شود».^{۱۱}

تعریف ۲. بستر: بضاعت‌ها و مقهورات محیط طبیعی یا استعدادهای بالقوه یک سکونتگاه در بدو استقرار و شکل‌گیری یک مجتمع زیستی.

با شهر تفت پرداخته شده است. مهم‌ترین منابع مورد استفاده در پرداختن به سیر تغییر و تحولات تاریخی، آثار مورخان، وقف‌نامه‌ها، تصویرهای قدیمی، پژوهش‌های میدانی، و وضع موجود مجموعه است.^{۱۳}

گذری بر چگونگی پیدایش و پایه‌ریزی مجموعه شاه ولی در شهر تفت

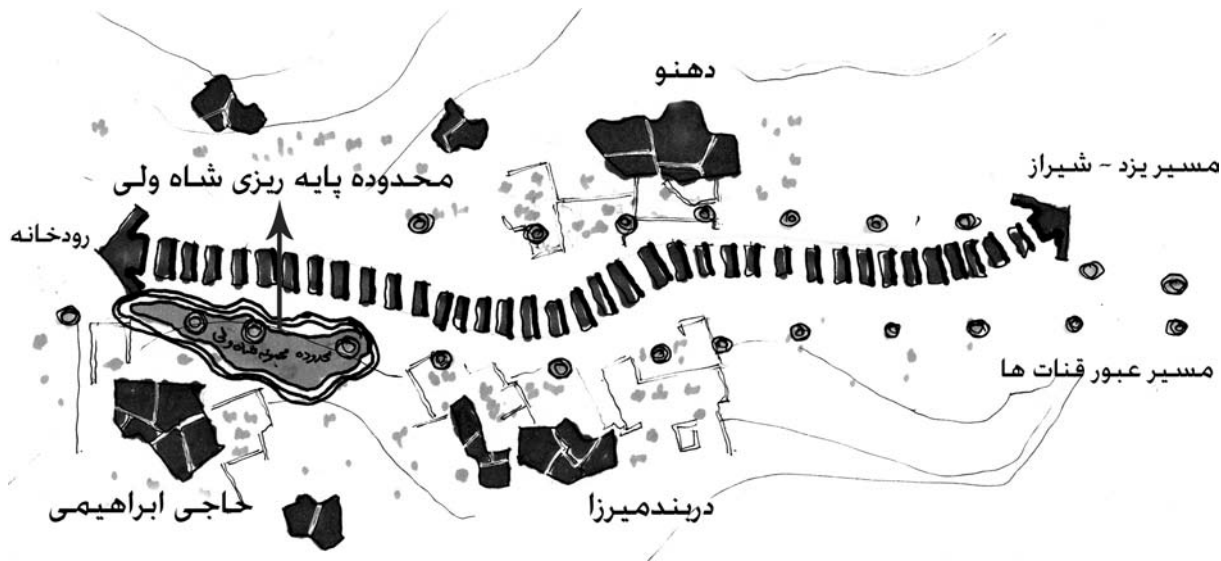
در حاشیه منطقه خشک و بیابانی بخش مرکزی ایران رشته‌کوهی با شاخه‌هایی از آن به نام شیرکوه هست که واجد همه شرایط اکولوژیکی لازم برای سکونت‌گزینی است و در همسایگی با بیابان‌های اطراف، ویژگی متمایزی یافته است. به سبب این ویژگی منطقه شیرکوه جزء مناطق مسکونی قدیمی ایران است و آثار تاریخی کهن و سنگ‌نوشته‌های باستانی آن مؤید این موضوع است. هرچند تاریخ دقیق بنیان‌گذاری و پویای این اجتماعی مکانی شهر تفت تا پیش از قرن هشتم در دست نیست، اما پاره‌ای موضوعات و شواهد تاریخی، مبین پیدایش و سکونت‌گزینی در شهر از پیش از اسلام است.^{۱۴} از جمله:

کشتزارها در شیب مناسب در مسیر قنوات، تلفیق و درهم‌تنیدگی بافت مسکونی و باغ‌ها، و در نهایت معابر بین محله‌ای و مراکز تجمع محله‌ای و برخورداری مردم شهر از تعصبات محله‌ای و اعتقادی در بررسی ویژگی‌های لایه‌های تشکیل‌دهنده تفت و چگونگی برهم‌کنش آن‌ها قابل توجه است، که شرح و تفصیل آن‌ها مجال دیگری می‌طلبد (ت ۱). حاصل این برهم‌کنش، امتزاج مفاهیم کالبدی و غیرکالبدی بوده است. به گونه‌ای که بررسی هر کدام مستلزم شناخت دیگری است. بر این اساس باورها و آداب و رسوم ساکنان محلات تفت اموری صرفاً ذهنی و هنجاری نیست، بلکه در کالبد و عناصر فیزیکی شهر نیز رسوخ و نمود دارد.

مجموعه شهری شاه ولی

شناخت مجموعه شهری شاه ولی بر پایه جمع‌آوری، مقایسه مدارک و شواهد تاریخی، و تحقیقات میدانی استوار است. بدین صورت که پس از تعیین تاریخ و مکان بناهای اولیه - که پاره‌ای از آن‌ها تخریب شده‌اند - به چرایی و چگونگی گسترش مجموعه در دوره‌های متفاوت تاریخی و ارتباط متقابل مجموعه

۱۳. هر چند در کتب تاریخی به بناهای شاه ولی به صورت مجزا پرداخته شده است، لیکن اثر مدون و مکتوبی با موضوع سیر تاریخی بنای شاه ولی در دست نیست و بررسی‌های صورت پذیرفته در این زمینه، نتیجه پژوهش‌های نگارندگان است.
۱۴. مصطفی مؤمنی، «جایگاه وقف و وقف‌نامه»، ص ۶۰

ت ۲. هسته‌های اولیه شکل‌گیری شهر تفت تا پیش از پیدایش مجموعه شاه ولی.

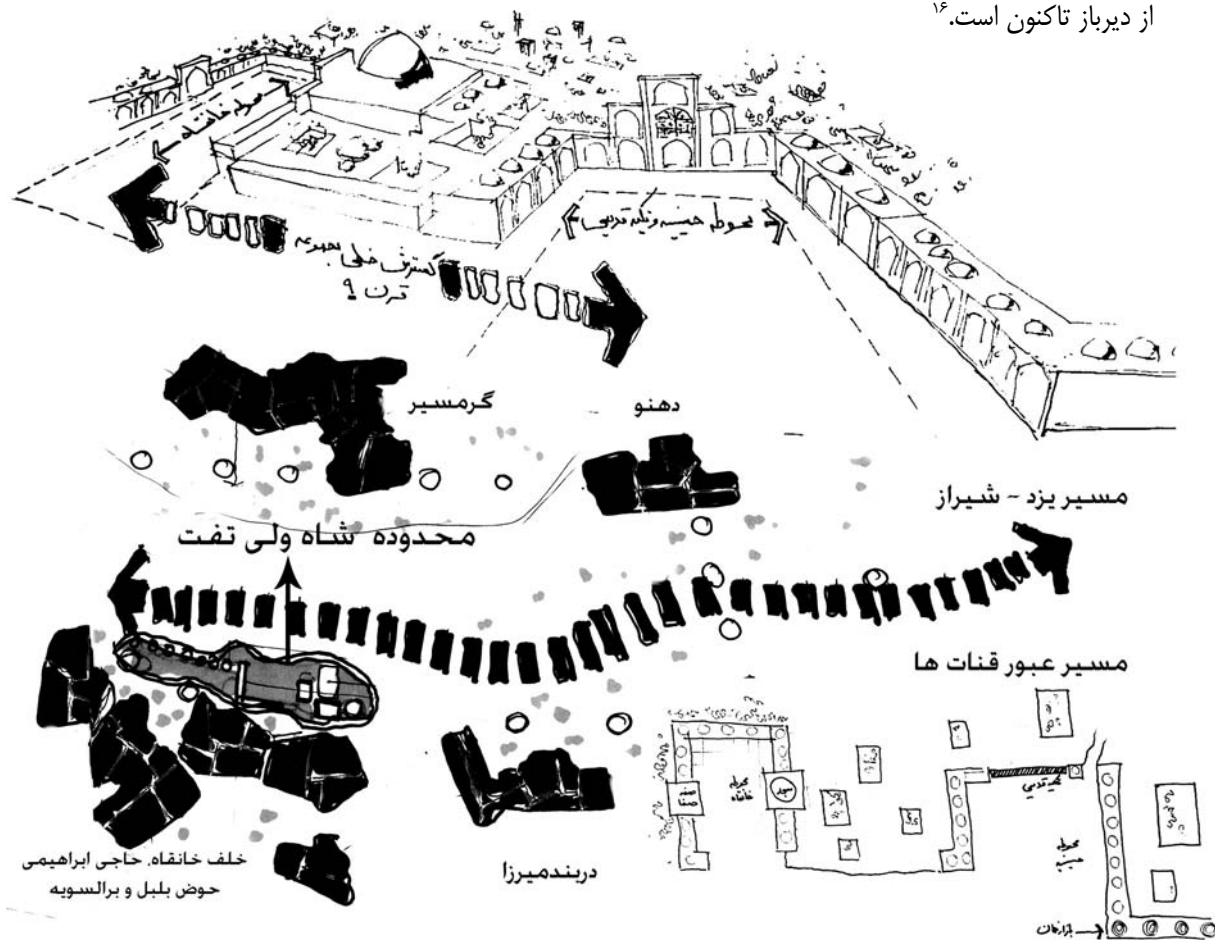
۱۵. محمدحسین پاپلی یزدی و حسین سناجردی، نظریه‌های شهر و پیرامون، ص ۶۸
۱۶. مؤمنی، پیشین، ص ۶۵
۱۷. رکن‌الدین حسینی یزدی، جامع‌الخیرات (وقف‌نامه سیدرکن‌الدین یزدی)، ج ۹، ص ۶۸-۲۷۷.
۱۸. مومنی، پیشین، ص ۶۰

در تواریخ و منابع مکتوب بازمانده از قرن هشتم به بعد، به نام موقوفات و باغ‌های آبادی تفت برمی‌خوریم.^{۱۷} در قرن نهم تفت به همراه نام عارف بزرگ آن زمان، شاه‌نعمت‌الله ولی معرفی می‌شود^{۱۸} و این نشانی از اهمیت حضور این شخص، اقدامات، و آبادانی‌های او و نوادگان‌اش است؛ به گونه‌ای که می‌توان آثار معماری قرن نهم تفت، مسجد، خانقاه، و حسینیه شاه ولی را نقطه عطف تاریخ معماری منطقه قلمداد کرد (ت ۲).

۱. در گذشته عوامل طبیعی و عمدتاً آب نقش تعیین‌کننده‌ای در پیدایش سکونتگاه‌ها ایفا می‌کرد و سهم عمده‌ای از زیرساخت را تشکیل می‌داد. با توجه به «نظریه آب و سکونتگاه»^{۱۵} و واقع شدن تفت در مسیر آب یزد، می‌توان استقرار هم‌زمان آبادی تفت و شهر یزد را فرض کرد.

۲. وجود قلعه‌ها و دخمه‌های باستانی نشان از وجود آثار و سکونت قبل اسلام در منطقه است.

۳. حضور زردتشیان تفت - که احتمالاً بومی شهر تفت هستند - نیز از دیگر دلایل سکونت‌گزینی در شهر تفت از دیرباز تاکنون است.^{۱۶}

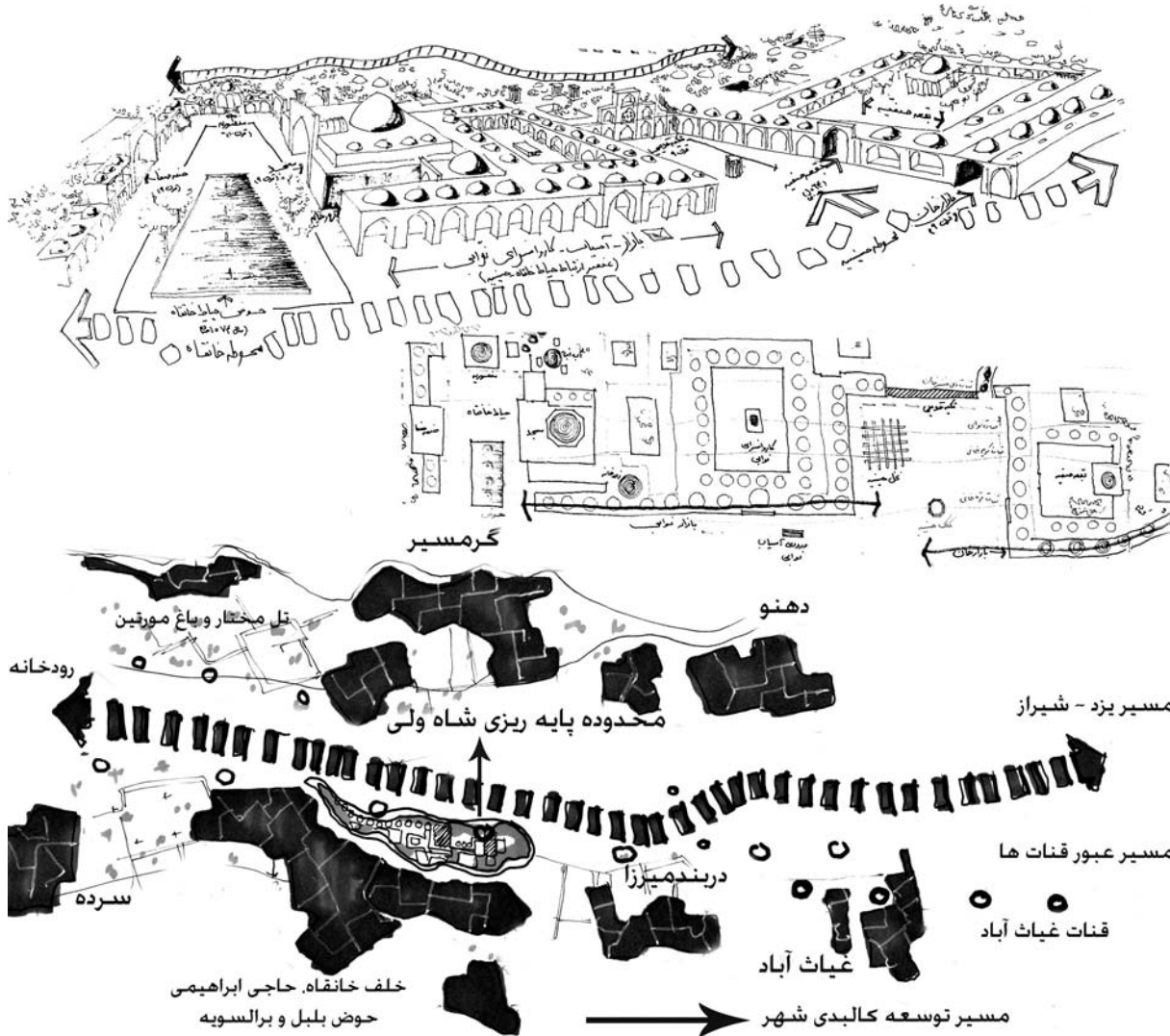
ت ۳. شهر تفت و مجموعه شاه ولی تا پیش از دوره صفوی.

دوره تیموری

اوایل قرن نهم را می‌توان سرآغاز شکل‌گیری مجموعه شاه ولی به حساب آورد. هسته‌های اولیه این مجموعه خانقاه و مسجد خانقاه است که هنگام عبور شاه نعمت‌الله ولی از شهر تفت، سنگ بنای آن گذاشته شد و حیاط خانقاه روبه‌روی مسجد و عمارت خانقاه ساخته شد. ایجاد خانقاه و استقرار جمعی از نوادگان وی در

سالیان بعد در آن، این مکان را به پایگاه مذهبی و سیاسی سلسله نعمت‌اللهی تبدیل کرد. با نامور شدن مجموعه در ایران، به تدریج برای گسترش مجموعه، بناهایی به محوطه خانقاه اضافه شد که از آن جمله می‌توان به حجره‌ها، حمام، و مطبخ‌هایی بزرگ که برای درویش مسافر یا ساکن شهر ساخته شده، اشاره کرد.^{۱۹}

۱۹. ایرج افشار، یادگارهای یزد، ج ۱، ص ۴۱۲

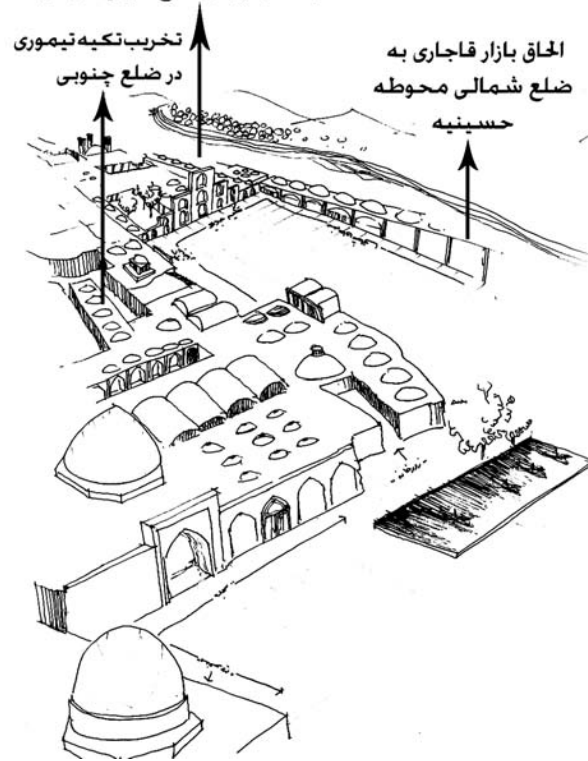

ت ۴. شهر تفت و مجموعه شاه‌ولی در دوره صفوی.

دوره قاجار

از مهم‌ترین اتفاقات دوره قاجار، تخریب و تغییر مکان تکیه تیموری از ضلع جنوبی به ضلع غربی است، که احتمالاً به علت اختلافات داخلی در شهر (حیدری نعمتی) صورت می‌گیرد. پیش از این، دو تکیه محله گرمسیر و سردسیر (تکیه قدیم شاه ولی) روبه‌روی هم بوده‌اند. چرخش این تکیه خبر از اتفاقاتی در آن زمان در شهر می‌دهد.^{۲۷} با احداث تکیه جدید، ساختار مجموعه و روند گسترش خطی مجموعه تغییر می‌کند و به تبع آن تحولاتی در ساختار عناصر محوطه حسینییه نیز ایجاد می‌شود. از جمله تحولات می‌توان به ساخت آب‌انبار قاجاری در محوطه و ایجاد صفه‌هایی در جهت شمالی محوطه حسینییه به موازات رودخانه اشاره کرد (ت ۵).

ساخت تکیه قاجاری در ضلع غربی مجموعه

هم‌زمان با ساخت مسجد خانقاه، محوطه و حیاط شهری دیگری در پشت مسجد و به موازات رودخانه شکل گرفت (محوطه حسینییه و تکیه قدیم آن) که هم‌عصر با تکیه شاه طهماسب یزد است.^{۲۰} صفة صفا نیز در سال‌های بعد توسط امیر نظام‌الدین عبدالباقی^{۲۱} در محوطه خانقاه ساخته شد (ت ۳).

دوره صفوی

در آغاز دوره صفوی با حضور خانش‌بیگم^{۲۲}، زمینه توسعه و گسترش هر دو محوطه خانقاه و حسینییه فراهم آمد که نقطه عطفی در تاریخ مجموعه و شهر است. در این برهه از تجربیات شهرسازی و محوطه‌سازی صفویان استفاده شد.

در اوایل قرن دهم، منصوریه در اطراف محوطه خانقاه احداث شد،^{۲۳} به گونه‌ای که دانه‌های معماری صفة صفا، منصوریه، و حجره‌های خانقاه و مسجد خانقاه، میدانی را در ابعاد وسیع و در خور شهر، تحدید می‌کردند.

به مرور زمان و همراه با رشد هر دو محوطه خانقاه و حسینییه، عناصر معماری همچون بازار، کاروان‌سرا، و آسیاب نوایی به سبک و سیاقی که در دوره صفوی رایج بود، ایجاد و موجب اتصال و پُر شدن بین دو مجموعه شدند. در قرن یازدهم مجموعه شهرت و رونق خاصی داشت و به علت وجود باغ‌های فراوان و آب‌وهوای مناسب، منطقه مورد توجه حاکمان یزد و صوفیان زمان قرار می‌گیرد. به‌طوری‌که حاکم یزد، صفی‌قلی بیگ پیش از مرگ‌اش جایگاهی را در پشت تکیه جدید برای مزار خود می‌سازد و در آنجا دفن می‌شود. این بقعه در سال ۱۰۶۴ ق در پشت تکیه کنونی (قاجاری) و در ضلع غربی محوطه حسینییه واقع بوده است.^{۲۴}

در سال ۱۰۷۴ ق شاه‌ابوالمهدی^{۲۵} حوضی وسیع موسوم به دریاچه در محوطه خانقاه بنا کرد،^{۲۶} که بیش از پیش تأکیدی بر وجود حیاط مجموعه بوده است. در پایان دوره صفویه مجموعه با محوطه خانقاه، حسینییه، و مکان‌هایی نظیر کاروان‌سرا، آب‌انبار، و بازار تکمیل می‌شود (ت ۴).

۲۰. طبق تحقیقات نگارندگان در حال حاضر اثری از این تکیه نیست.
۲۱. نواده شاه نعمت‌الله ولی در قرن دهم که در سال ۹۲۰ ق در جنگ چالدران کشته شد.
۲۲. همشیره شاه طهماسب اول صفوی که در خانقاه شاه ولی تفت حضور داشت.
۲۳. محمد مفید مستوفی بافقی، جامع مفیدی، ج ۳، ص ۶۸۵-۶۸۷.
۲۴. همان‌جا.
۲۵. نواده شاه نعمت‌الله ولی.
۲۶. محمد مفید مستوفی بافقی، پیشین، ص ۶۸۷.
۲۷. تحقیقات نگارندگان، ۱۳۸۶ - ۱۳۸۷.

ت ۵. تغییرات دوره قاجاری در محوطه حسینییه و چرخش تکیه از ضلع جنوبی روبه‌روی (رودخانه) به ضلع غربی.

دوره پهلوی و عصر حاضر

در دوره پهلوی همگام با تغییرات و تحولات فرهنگی آن و به حسب نیاز بقعه صفی‌قلی‌بیگ (در پشت تکیه کنونی) تخریب و مدرسه شاهپور با سبک و سیاق پهلوی و تزئینات خاص بنا شد. بازار نوایی که در جهه جنوبی و در جلوی کاروان‌سرا و آسیاب واقع بود و همچنین کلک^{۲۸} تکیه قدیمی نیز تخریب شد تا محوطه حسینییه همخوانی مناسب‌تری با تکیه و ساختار جدید پیدا کند. در سالیان اخیر کاروان‌سرا و آسیاب مجموعه که دیگر کارایی آن زمان را نداشت، تخریب شد و جای خود را به مخابرات شهرستان داد. با حضور خیابان در کنار رودخانه و مجموعه، بخش‌هایی از محوطه خانقاه نظیر دریاچه و ضلع مقابل مسجد و برخی از صفه‌های شمالی حسینییه برای همگونی مناسب‌تر بین خیابان و میدان جدید روبه‌روی خانقاه، تخریب شد^{۲۹} (ت ۶).

با توجه به کلیه اطلاعات تاریخی و پژوهش‌ها و مکان‌یابی‌ها می‌توان چنین گفت که مجموعه در دوره صفوی در مسیری خطی گسترش یافته که هم‌راستا با حرکت طولی شهر و حرکت قنوات واقع در زیر مجموعه است. در دوره بعدی با تغییر ساختار و جهت محوطه حسینییه و همسو شدن آن با خیابان اصلی شهر و تغییرات در دانه‌های معماری، حیات مجموعه شاه ولی تداوم یافت. این مجموعه با رفع نیازهای مردم، همگام با گذر زمان و گذارهای فرهنگی و اجتماعی آن، حافظ اصول کلی حاکم بر مجموعه از دیرباز تاکنون است.

۲۸. کلک، بنایی است که در وسط محوطه حسینییه و در محور تکایا ساخته می‌شد و مکانی برای گذاشتن چراغ و روشنایی در گذشته بوده است. در محرم و مراسم نخل‌گردانی، نخل در محوطه حسینییه به دور کلک چرخانده می‌شود.

۲۹. تحقیقات میدانی از کسبه قدیمی بازار شاه‌ولی (پورحسینی، بکاء، حدادیان) ۱۳۸۶ - ۱۳۸۷.

۳۰. پروین پرتویی، پدیدارشناسی مکان، ص ۱۹۶.

۳۱. به نظر می‌رسد اقلیم نقش کم‌رنگی در ماندگاری مجموعه شاه‌ولی دارد، پس در این مطالعه بررسی نمی‌شود.

۳۲. محمدحسین پاپلی یزدی و حسین سناجردی، پیشین، ص ۳۳۴ - ۳۳۵.

۳۳. محمدحسین پاپلی یزدی و مجید لباف خانیکی، قنات‌های تفت، ص ۷.

۳۴. عبدالحسین آیتی، آشکده یزدان (تاریخ یزد)، ص ۲۴۲.

ت ۶. تصویر پانوراما از مجموعه شاه ولی و اجزای معماری آن در عصر حاضر.

مجموعه شاه ولی و نحوه برهمکنش آن بالایه‌های مکان شهر تفت

لایه‌های سازنده مکان (روح مکان)، از کاراکترهایی خاص یا کیفیت ترکیبی یک جای خاص تشکیل می‌شوند. جنبه‌های برانگیزاننده این حس متنوع اند و شامل مواردی چون ساختار فضایی، الگوهای مربوط به موقعیت طبیعی (توپوگرافیک)، بافت‌ها، و شرایط اقلیمی به علاوه مردم و الگوهای وقایع انسانی است. هستی‌شناسی حس مکان در وحدت قابل درک مادی و معنوی یا محسوس و نامحسوس ریشه دارد. به عبارتی واقعیت عینی و فیزیکی از طریق حضور بلافصل در تجربه انسان، قادر است مادیت خود را استعلا ببخشد و حس متافیزیکی را برانگیزد.^{۳۰}

در این بررسی لایه‌های مکان شهر تفت شامل ژئومورفولوژی، آب، سکونت، ارتباطات، اقلیم^{۳۱}، و باغ‌ها و کشتزارها در نظر گرفته شده‌اند و در سه حوزه «مرئی در حیطه کالبد مجموعه»، «تصورات ذهنی در حیطه روان و خاطرات ساکنان شهر»، و «حوزه نامرئی و متافیزیکی در قبال حفظ و درهم‌تنیدگی با ارزش‌های متعالی و مذهبی» قابل پیگیری هستند. لازم به ذکر است که لایه‌ها و حوزه‌های نفوذشان ارتباطی تنگاتنگ با یکدیگر دارند و نگرش عقلانی در گروهی بررسی همه‌جانبه و جامع از ظاهر تا باطن است (ت ۷).

۲۴. تاریخ احداث قنوات شهر تفت و مجموعه شاه ولی و تأثیر متقابلشان، نیاز به پژوهش‌هایی خارج از چهارچوب این مقاله دارد.

۲۶. سیدمحسن حبیبی و دیگران، *استخوان بندی شهر تهران*، ج ۳، ص ۹۳. ۲۷. دو خرده‌قلیوم در شهر تفت هست، بدین معنا طرف رو به آفتاب رودخانه (شمال رودخانه و بخش پنا) را ناحیه گرمسیر و جانب دیگر را ناحیه سردسیر (جنوب رودخانه، ناحیه نسا) می‌نامند. در گذشته مسیر رودخانه مرز تقسیم ناحیه حیدری (گرمسیر) و نعمتی (سردسیر) نیز بوده است.

ت ۹. ارتباط پنج رشته‌قنات (تره‌خانی، کریم‌خانی، نوابی، عسگرخانی، و خواجه) از قنوات شهر تفت، عناصر حیات‌بخش مجموعه شاه‌ولی.

قرارگیری مجموعه شاه ولی در این موقعیت سبب درهم‌تنیدگی مجموعه با پنج رشته قنات شده است، تعدادی از این قنوات در زیر زمین و تعدادی دیگر در سطح جاری هستند. بر سازه‌ها و تأسیسات آبی موجود در مجموعه نیز به فراخور کارکردشان، از قنوات به میزان مشخص و معین، آب استحصال جاری می‌شود (ت ۹).

در توصیفات تاریخی نیز به نقش آب در ایجاد محله غیاث‌آباد و گسترش شهر تفت، در قرن دهم اشاره شده است. پیدایش این محله حاصل ایجاد قنات غیاث‌آباد توسط غیاث‌الدین میرمیران در ارتباط با خانقاه شاه ولی است.^{۳۴} این مطلب مؤید پیوستگی تنگاتنگ مجموعه شاه ولی، شهر تفت، و جایگاه آب در این نظام است.^{۳۵}

ارتباطات

شبکه راه‌ها و موقعیت آن در استخوان‌بندی اصلی شهر، نقش ارتباطی و دسترسی کالبدی، مسائل مربوط به هم‌جواری راه‌ها نظیر کاربری‌ها، و... از موضوعاتی است که در لایه ارتباطات

شهر تفت و میزان انطباق و برهم‌کنش آن با مجموعه شاه ولی مطرح است. از مهم‌ترین ویژگی راه‌ها، قابلیت‌ها و تنگناهای آن از نظر تردد و برقراری دسترسی است. این مسئله ناشی از مشخصات کالبدی راه، ابعاد و اندازه‌های آن، و نیز ناشی از الگوهای راه‌های شهری، چگونگی هم‌پوشانی و تبدیل سلسله‌مراتب راه‌ها، و مفصل تغییر این سلسله‌مراتب است.^{۳۶}

در درجه اول، مهم‌ترین راه در ساختار و استخوان‌بندی شهر و مجموعه شاه ولی، مسیر رودخانه و خیابان‌های اطراف آن است که امروزه مسیری در مقیاس شهری قلمداد می‌شود. این مسیر همچنین خط مرزی نواحی گرمسیر و سردسیر^{۳۷} است که در برقراری پیوند بین محلات شهر نقش اصلی را دارد.

هم‌جواری مجموعه شاه ولی و گسترش در راستای این خیابان و همچنین ترکیب دانه‌های معماری مجموعه با آن، مجموعه را در درجه بالایی از انطباق با شبکه ارتباطی شهر قرار می‌دهد. امروزه مسیرهای بازار در مجموعه شاه ولی به شکل مسیرهای کوتاه صرفاً پیاده که عمود بر خیابان اصلی هستند و از آن‌ها منشعب می‌شوند، گسترش یافته‌اند و از محوطه حسینه در پشت این مسیرها برای پارک خودروها استفاده می‌شود. الکساندر در مبحث خیابان‌های تجاری به این الگو اشاره می‌کند.^{۳۸} دانه‌هایی نظیر محوطه حسینه و محوطه خانقاه گره‌های فرهنگی، اجتماعی، و عملکردی هستند. این گره‌ها امکان تغییر سلسله‌مراتب راه شهری را در نقش مفصل برای ورود به مجموعه و محله فراهم می‌آورند. راه‌های درون‌محله‌ای واقع در پشت مجموعه شاه ولی که امکان دسترسی کالبدی و ارتباط بصری بافت مجاور را ایجاد می‌کنند در درجه دوم اهمیت قرار می‌گیرند (ت ۱۰).

باغ‌ها و کشتزارها

وجود باغ‌ها و کشتزارها در شهر تفت و سابقه دیرینه باغداری و کشاورزی در این منطقه از جهات مختلفی در تکوین و سیر

سکونت

اساس سکونت در شهر تفت در پیدایش و گسترش محلات است. ساختار هر محله تلفیقی از بافت مسکونی در میان محله، و باغ‌ها و کشتزارها در اطراف و مراکز محله در مرز کالبدی آن است. مجموعه شاه ولی نیز در مرز کالبدی «محله شاه ولی» (خلف‌خانقاه، حوض بلبل، حاجی ابراهیمی و شوده سفلی) قرار دارد. کریستوفر الکساندر در کتاب *زبان الگو: شهرها می‌گوید: «قدرتمند بودن مرز محله، امری عملیاتی است و اگر مرز ضعیف باشد، محله نمی‌تواند هویت متمایز خود را حفظ کند»*.^{۴۰} او در جایی دیگر تأکید بر قرارگیری مراکز محله در مرز محله‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها دارد.^{۴۱} این الگوها به وضوح در مجموعه شاه

تکامل و حیات مجموعه شاه ولی تأثیرگذار بوده است. از تفت در کتب تاریخی با عنوان «قریه ارم‌تمثال و بهشت‌بنیاد و باغ بهار»^{۳۹} یاد شده است و هوای آن در غایت اعتدال و سلامت ذکر کرده و باغ‌های آن را ستوده‌اند. این توضیحات هنوز هم در مقایسه تفت با رنگ‌باختگی مناطق حاشیه کویری اطراف، صدق می‌کند.

به نظر می‌رسد از یکسو، طبیعت مطلوب این منطقه سبب پایه‌ریزی مجموعه شاه ولی و جذب شخصیت‌هایی برجسته در طول تاریخ به این محیط شده و از سوی دیگر، اقتصاد، معیشت، و موضوع وقف باغ‌ها و کشتزارها، در چرخه فعالیت‌ها و حیات شهر تفت و مجموعه شاه ولی سهم بسزایی دارد.

۳۸. کریستوفر الکساندر، *زبان الگو: شهرها*، ص ۲۳۸.
 ۳۹. مستوفی بافقی، پیشین، ج ۳، ص ۶۸۲.
 ۴۰. کریستوفر الکساندر، پیشین، ص ۱۳۲.
 ۴۱. همان، ص ۱۲۲.

ت ۱۰. شبکه ارتباطات شهر و مجموعه شاه ولی تفت.

ولی که در مرز کالبدی محله واقع است، عاملی هویت‌بخش به چشم می‌آید.

تأثیر لایه‌های مکان شهر تفت در مجموعه شاه ولی؛ حوزه روان و تصورات ذهنی مردم

بررسی عوامل سیمای شهری به منظور تشخیص عناصر ساختار کالبدی مکان نکته اصلی در شناخت تأثیر لایه‌های مکان شهر تفت در حوزه روان و تصورات ذهنی مردم است و نقش بسزایی در جهت‌یابی، خوانایی و سازمان دادن تصاویر ذهنی آشنا برای اهالی شهر تفت، از مجموعه شاه ولی دارد؛^{۴۳} این عوامل مرکز، مسیر، و حوزه هستند که اگر اصطلاحات لینچ را در نظر بگیریم مراکز می‌توانند هم نشانه و هم گره باشند. به هر صورت با برخورداری از اصطلاحات روان‌شناسی گشتالت می‌توان پیکره‌هایی واضح و روشن ایجاد کرد.^{۴۴} گره در مجموعه شاه ولی، محوطه خانقاه و حسینیه است که دیدار در فضای شهر و مجموعه در این نقاط به

۴۲. جان لنگ، آفرینش نظریه معماری، ص ۱۵۵.
 ۴۳. کریستیان نوربرگ شولتز، مفهوم سکونت، ص ۳۳.
 ۴۴. کوین لینچ، سیمای شهر، ص ۶۱.
 ۴۵. یورگ کورت گروتز، زیبایی‌شناسی در معماری، ص ۹۵.
 ۴۶. کریستیان نوربرگ شولتز، گزینه‌های از معماری: معنا و مکان، ص ۴۹.

ت ۱۱. نقش عوامل سیمای شهری تفت بر مجموعه شاه ولی در حوزه تصورات ذهنی.

وقوع می‌پیوندد و با نشانه‌هایی چون گنبد و تکیه، مرکزی قوی در تصویر ذهنی مردم شهر ایجاد می‌کند.

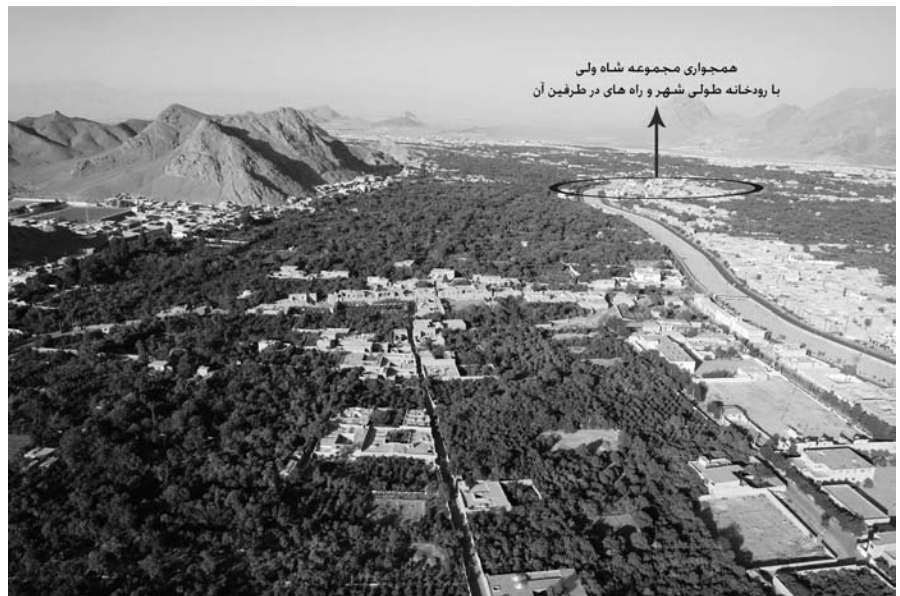
با بهره‌جویی از دیگر اصطلاحات روان‌شناسی گشتالت، می‌توان بیان داشت «مسیرها که به واسطه امتدادشان شناخته می‌شوند»^{۴۴} در شهر تفت در قالب راه‌های اصلی مرکز شهر و رودخانه شهر قوی‌ترین لبه محسوب می‌شوند. هم‌جواری مجموعه شاه ولی با آن‌ها از جمله عوامل مؤثر در ایجاد تصویر ذهنی واضح و روشن از پیکره مجموعه است (ت ۱۱).

در نهایت واقع شدن مجموعه شاه ولی در مرز محله شاه ولی در نقش حوزه، هویتی قابل تشخیص برای مجموعه در شهر ایجاد کرده است. بنابراین مجموعه شاه ولی با ارتباطی مناسب با عناصر ساختار مکان شهر تفت در قالب حوزه‌ها و با توسل به مسیرها و مراکز و پیوند این عوامل، توانسته ساختاری واضح و خوانا در نقشه‌های شناختی و جهت‌یابی ذهنی برای اهالی شهر باشد.

تأثیر لایه‌های مکان شهر تفت در مجموعه شاه ولی؛ حوزه نامحسوس و متافیزیک

ارزش‌های زیبایی‌شناختی، بسته به مراتب نیازهای انسان سطوحی دارند که تغییر و دگرگونی در طول زمان، به میزان عمق و بنیادی بودن آن ارزش‌ها وابسته است. بیشترین تغییرات در لایه‌های سطحی و ابتدایی ارزش‌های زیبایی‌شناختی رخ می‌دهد.^{۴۵} در این میان رسالت معماری به مثابه اثر هنری در بیان بصری ایده‌ها، تجلی واقعیت‌ها، و ارزش‌های برتر است. این ایده‌ها اجتماعی، مسلکی، مذهبی یا فلسفی اند.^{۴۶}

بنابراین آنچه در ماندگاری مجموعه شاه ولی در مقام مهم‌ترین و برجسته‌ترین عامل نقش‌آفرینی می‌کند انطباق و هم‌آهنگی کالبد مجموعه با لایه‌های مکان در سطوح زیرساختی و متافیزیکی شهر تفت است. به عبارتی دیگر، مجموعه شاه ولی محیطی غنی با ماهیتی درون‌زا و برآمده از روحیات مذهبی و

همجواری مجموعه شاه ولی با رودخانه طولی شهر و راه‌های در طرفین آن

ت ۱۲. مراسم آیینی در حسینیه شاهولی تفت روز عاشورا.

آیینی در حسینیه شاه ولی، این مکان را در مقیاس شهری، ملی، و منطقه‌ای تبدیل به یک فضای خاطره‌انگیز کرده است. بنابراین حسینیه شاه ولی در نقش دانه شهری با حضور مستمر در زندگی و فعالیت‌های روزمره و با ایجاد خاطره‌انگیزی با توسل به اعتقادات و رسوم مذهبی اهالی شهر تفت، سبب هویت‌بخشی به مجموعه و ایجاد حس تعلق به مکان در ساکنان شهر تفت شده و خود نیز ماندگار شده است (ت ۱۲).

نتیجه‌گیری

مجموعه شاه ولی تفت با وجود عوارض و تبعات عصر ماشین و تغییر و تحولات گسترده در شهر، توانسته است زنده و فعال باقی بماند و در طول تاریخ، همراه با تغییر در شکل و تداوم در معنی، به حیات خود ادامه دهد. امروزه این مجموعه در جایگاه قلب تپنده شهر رونقی خاص دارد.

از جمله عوامل مؤثری، که در امر فوق می‌توان بدان اشاره کرد، اصلاح شکل کالبدی، همراهی با تغییرات توأم با تداوم در معنی و مفهوم، و عملکردهای مناسب شهری است. از دیگر عوامل قابل تأمل، قابلیت توسعه است که بر اساس نیازهای هر دوره پیش‌بینی شده و جایگاهی ویژه به گسترش و تکامل مجموعه داده است. هماهنگی مجموعه شاه ولی تفت با ساختار شهری از دیگر عوامل تأثیرگذار در ماندگاری مجموعه است.

اعتقادی ساکنان شهر است. این ارتباط دوسویه در مقوله‌هایی چون وقف^{۴۷} و مراسم مذهبی و عزاداری در ایام محرم در این مکان به نقطه اوج خود می‌رسد. برای نمونه در ماه محرم به‌ویژه روز عاشورا دانه‌هایی چون بازار، حسینیه، و مسجد مجموعه شاه ولی - که تا پیش از این در زندگی مردم فقط در رفع نیازهای روزمره مؤثر اند - نقشی متعالی به خود می‌گیرند. در زمان مراسم عزاداری نظامی از مکان‌های بامعنا بر فضای مجموعه حاکم می‌شود که با رسوخ در قلب، ذهن، و خاطرات اهالی شهر تفت، حیاتی تازه می‌یابد و ماندگار می‌شود.

حسینیه شاه ولی، دانه شهری

برای دریافتن علل ماندگاری مجموعه شاه ولی لازم است با نگاهی از پایین به بالا به موضوع پرداخته شود، به عبارت دیگر باید این مجموعه شهری با اجزای سازنده‌اش یعنی دانه‌های شهری نیز بررسی شود. مجموعه‌های شهری جمع‌متنوعی از بناها (دانه‌ها) است که در یک نظام و ساختار کلی گرد هم آمده‌اند. با هم جمع شدن دانه‌ها از یکسو عاملی بسیار قوی و مؤثر در جذب و ایجاد کشش به سمت مجموعه است و از سویی دیگر، سبب ایجاد شخصیت و هویت برای آن می‌شود.^{۴۸} هر یک از اجزای معماری مجموعه شاه ولی نیز از اصول، نظام، و ساختار کلی حاکم بر مجموعه پیروی می‌کند و حسینیه نمونه موردی این بررسی است.

حسینیه شاه ولی محوطه و دانه‌ای بزرگ در ساختار و پیکره مجموعه است. این دانه شهری در راستای کشیدگی شهر و مجموعه گسترده شده است و اجزای معماری چون تکیه مطبق، بازار الحاقی قاجاری، آب‌انبار، بازار نوبی، مدرسه، و کاروان‌سرا گرد آن واقع‌اند. حسینیه گره و فضایی چندعملکردی است که از یک طرف در فعالیت‌های روزمره اهالی شهر به کار می‌آید و از طرفی دیگر مکانی برای برگزاری مراسم مذهبی به‌خصوص در ایام محرم است. برگزاری مراسم مذهبی و آداب و رسوم

۴۷. نک: مصطفی مؤمنی، «جایگاه وقف و وقف‌نامه»، ص ۲۵.
۴۸. زهرا اهری، مکتب اصفهان در شهرسازی، ص ۳۲.

محوطه‌ باز جلوی تکیه که در طول سال بر حسب نیاز، به عملکردهای مختلف تخصیص یافته، در یک مقطعی از سال (ماه محرم و صفر) قلب تپنده مراسم عاشورایی با نمودی در مقیاس شهر، استان، ملی، و حتی جهانی است و این معنی همیشه در ذهن مردم زنده و آشنا است. پس می‌توان گفت ارزش‌ها و عجین شدن آن با کالبد مجموعه شاه ولی روح حقیقت این اثر معماری ماندگار است.

در مجموع شاید بتوان نتیجه گرفت که تداوم، ماندگاری، و جاودانگی یک اثر معماری در ارتباط تنگاتنگ ارزش‌ها و معانی با بستر شکل‌گیری کالبدی و شیوه تقریب به اصول و زیرساخت‌های آن است و تا زمان زنده بودن این ارزش‌ها، آن مجموعه معماری نیز مستدام باقی خواهد ماند. بررسی چنین نمونه‌هایی می‌تواند الگویی مناسب برای طراحی شهرها و مجموعه‌های شهری در دوره معاصر تلقی شود.

منابع و مأخذ

- آملی، سید حیدر. جامع‌الاسرار و منبع‌الانوار. به تصحیح عثمان اسماعیل یحیی و هانزی کرین. تهران، ۱۳۶۸.
- آیتی، عبدالحسین. آتشکده یزدان (تاریخ یزد). ۱۳۱۷. نسخه کپی دانشگاه یزد.
- افشار، ایرج. یادگارهای یزد. ۲ ج. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۴.
- الکساندر، کریستوفر. زبان‌الگو: شهرها. ترجمه رضا کربلایی نوری. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، ۱۳۸۷.
- اهری، زهرا. مکتب اصفهان در شهرسازی؛ دستور زبان طراحی شالوده شهری. تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۳.
- بهجت‌پور، عبدالکریم و دیگران. تفسیر موضوعی قرآن. به کوشش علیرضا کمالی. تهران: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۵.
- پاپلی یزدی، محمدحسین و مجید لباف خانیکی. قنات‌های تفت. مشهد: پاپلی، ۱۳۸۹.
- پاپلی یزدی، محمدحسین و حسین سناجردی. نظریه‌های شهر و پیرامون. تهران: سمت، ۱۳۸۶.

پرتویی، پروین. پدیدارشناسی مکان. تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷.

حبیبی، سیدمحسن و دیگران. استخوان‌بندی شهر تهران. ۳ ج. تهران: معاونت فنی و عمرانی شهرداری تهران، ۱۳۷۶.

حسینی یزدی، رکن‌الدین. جامع‌الخیرات (وقف‌نامه سیدرکن‌الدین یزدی). به کوشش ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: فرهنگ ایران‌زمین، ۱۳۴۱.

شولتز، کریستیان نوربرگ. مفهوم سکونت به سوی معماری تمثیلی. ترجمه محمود امیری‌احمدی. تهران: آگاه، ۱۳۸۷.

_____ . گزیده‌ای از معماری: معنا و مکان. ترجمه ویدا نوروز برازجانی. تهران: جان جهان، ۱۳۸۲.

طباطبایی، سیدمحمدحسن. تفسیر‌المیزان. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶.

کیانی، محمدیوسف. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سمت، ۱۳۸۴.

گروتز، یورگ کورت. زیبایی‌شناسی در معماری. ترجمه جهانشاه پاکزاد و عبدالرضا همایون. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۳.

لنگ، جان. آفرینش نظریه معماری؛ نقش علوم رفتاری در طراحی محیط. ترجمه علیرضا عینی‌فر. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.

لینچ، کوین. سیمای شهر. ترجمه منوچهر مزینی. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.

مستوفی بافقی، محمدمفید. جامع مفیدی. به کوشش ایرج افشار. ۳ ج. تهران: کتاب‌فروشی اسدی، ۱۳۴۰.

مؤمنی، مصطفی. «جایگاه وقف و وقف‌نامه»، در مجموعه مقالات سمینار جغرافی: مشهد، آستان قدس رضوی. به کوشش ایرج افشار، ۳ ج. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵، ص ۹۴-۱۵.

www.maps.google.com
Negarestantaft.blogfa.com